

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

D O K T O R I D I S S Z E R T Á C I Ó

Lengyel Valéria

Térkonstrukciók Nemes Nagy Ágnes költészetében

Irodalomtudományi Doktori Iskola
vezetője: Dr. Kállay Géza CSc., egyetemi tanár

Általános irodalomtudomány doktori program
vezetője: Dr. Kulcsár Szabó Ernő MHAS., egyetemi tanár

A bizottság elnöke:
Dr. Tverdota György DSc., egyetemi tanár

A bizottság tagjai:
Dr. Angyalosi Gergely CSc., egyetemi tanár
Dr. Bednánics Gábor, PhD., főiskolai docens
Dr. Bónus Tibor, PhD., habil. egyetemi adjunktus
Dr. Molnár Gábor Tamás PhD., egyetemi adjunktus

Témavezető: Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán PhD., habil. egyetemi docens

Budapest, 2012

Nemes Nagy Ágnes költészetében a tárgyak és a természeti elemek mindig eleven dolgoknak tűnnek, mert a dolgok a velük való emberi kölcsönösség aurájában jelennek meg. A versek így nemcsak a dolgokról, hanem a dolgok észleléséről is vallanak. Ezért van az, hogy a külvilág felé való odafordulásban a helyek és a megélt térbeliség is beleszövődik e költészet motívumkincsébe: az otthon, az ablak, a háztetők hullámozása, az udvar, a kovácsműhely, a táj, az utca, a múzeum, a pályaudvar, a végállomás és a Föld. A doktori disszertáció e helyek és a térészlelés poétikai és esztétikai konstrukcióit mutatja be.

A Nemes Nagy-költészetben jelentős szerepet játszó poétikai hely- és térképzetek vizsgálata arra is lehetőséget ad, hogy az interpretáció az irodalom- és kultúratudományok úgynevezett spatial turn-jéhez kapcsolódjon. A bevezető a spatial turn kialakulását és legfontosabb kutatási irányvonalait vázolja fel. A kulturális irányvetés és a disszertáció közös feltevése az, hogy a térészlelés eredendően a saját testtel megtapasztalt mozgásra vezethető vissza, amit más tudati – például vizuális vagy emocionális – orientáció egészít ki. Mindamellett az individuális térészlelést jelentősen befolyásolják a kulturálisan áthagyományozott, egymásra épülő, szemiotizált térképzetek, illetve a helyek nevének nyelvben őrzött jelentései, ami a kérdésfeltevést is befolyásolja. Ennek megfelelően a Nemes Nagy-lírában a testi észlelés poétikája, a vizualitáshoz és emocionalitáshoz kötődő individuális helyábrázolások és a közösség szempontjából fontos helyek – város, múzeum és végállomás – reprezentációi és poétikai megjelenítéseinek performatív potenciálja vizsgálható. A Nemes Nagy-költészet jellegéből adódóan kiemelt szerepet kap a disszertációban a spatial turn egyik speciális kérdésfeltevése: a helyekhez kötődő individuális és kulturális emlékezet poétikai ábrázolása.

A Nemes Nagy-líra befogadástörténetének a vázlata és a szakirodalom álláspontjainak az ismertetése lehetőséget ad arra, hogy bemutassam, miben rejlik a jelenlegi megközelítés újdonsága. A Nemes Nagy-líra személykonceptiója a személytelenítés (Kulcsár Szabó Ernő) és a személyesség komplementer fogalmakkal vizsgálható. A disszertáció egyik tézise az, hogy a személytelenítés nyilvánvaló eljárásai nem tüntetik el a személyesség poétikai manifesztációit, ezért az objektív líra kifejezés nem alkalmas e líra jellemzésére, s a tárgyiasság is csak e költészet motívumkincsére vonatkoztatható. A személyesség mindamellett nem vezethető vissza egyszeri élményekre vagy a szerző eleve megragadhatatlan személyiségére, ezért a személyesség poétikai alakzatnak minősül. Személyes jelenlétre utal a látás, a testi élmény, az emóciók vagy hangulatok és az individuális emlékezés megjelenítése, amelyek e lírában különböző verstípusokban artikulálódnak. A tudati mozgásokat például az élménylírának tekinthető, egységes énszerűséget és mondanivalót felmutató versek ábrázolják, míg a bonyolultabb szerkezetű epikus versekben, például *Az utca arányai* című versben a személyes jelenlétre utaló tudatiság megjelenítése a

személyes átélés jelentőségének általános érvényét szemlélteti. A személyesség más típusú megnyilvánulását feltételezi a korai élménylíra fogalmakból kiinduló versépítése. Ez a szerkesztési forma vagy azt feltételezi, hogy a beszélő egyedül, tehát a másokkal való megegyezés nélkül tudja azonosítani az általános fogalmak jelentését, vagy egy személy reflexiójára utal, amivel a közösség által használt fogalom variálódó leírásaiból kiragad egyet. A *Személytelen* című vers ezt az igényt poétikai megoldásokkal is színre viszi. A vers utolsó szakaszában a beszélő elhatárolódik a fogalom legismertebb képzetétől, s a személyes átélés jelentőségét bizonyítva újradefiniálja a fogalom nevét.

A Nemes Nagy-lírában megfigyelhető poétikai térkonstrukciók vizsgálata a látás tematikájú versek interpretációjával kezdődik, amelyek nemcsak a dolgok, hanem a tárgyi és emberi környezet megjelenítését is ábrázolják. A látásról szóló, korai verseken – például a *Város, télen* – a dolgok pontos megfigyelésének az igénye artikulálódik. E szövegekben a tekintetet nemcsak az akarat, hanem a környezet viszonyai is vezérlik. Az ablakból kitáruló látvány részletes megjelenítése egyben személyes térérzékelésre utal, amely a mozgásban és a színekombinációk és az alakzatok változásában az időélményt is érzékelteti. Mivel a látást nemcsak a fogalmiság, hanem az egyéni szokásrendszer is befolyásolja, ezért fokozott figyelem kell ahhoz, hogy az egyén ki tudjon lépni a létfenntartást segítő, ám tompultsággal fenyegető, kulturális és individuális gyökerű automatizmusokból, amit az *Éjjel* és a *Futóeső* című vers ábrázol. A *De nézni* című vers a dolgokkal való kölcsönösség más formáját ábrázolja, ahol elmosódnak az én határai, s dinamizálódik a poétikai önprezentáció. E vers kicsengése mindameltt előrevetíti a kései Nemes Nagy-szövegekben manifesztálódó látás témájának a marginalizálódását. Az utolsó kijelentés múlt idejű függő beszédként prezentálja a szöveget, ami a megnevezés utólagosságát és ezáltal a vizuális élmény rekonstruálhatatlanságát érzékelteti. A látás jelentőségének végérvényes marginalizálódását a *Lement a nap* vers ábrázolja, amely a vizuális benyomás komplex leírása után fokozatosan mond le a poétikai értelemképzés lehetőségeiről, így a vers átvitt értelemben önmagát számolja fel.

Az alapvetően vizuálisan érzékelt arc motívuma adta a következő fejezetben értelmezett versek kiválasztásának a szempontját. Itt olyan kérdések irányítják az interpretációt, hogy a metaforának és metonímiának tekinthető arc szó melyik jelentésárnyalatát ábrázolják a versek, illetve milyen poétikai eszközökkel érik el a szó jelentésének kontextuális felülírását. A *Szobrokat vittem* és az *Éjszakai tölgyfa* című versben a 'névtelen' arc a másik megkonstruálhatatlanságát és uralhatatlanságát jelenti, míg az *Éjszakai tölgyfa* azt is ábrázolja, hogy a másik tekintetének észlelése egzisztenciális tapasztalat, amely az ember integritását is kikezdi. A *Víz és kenyér* című versben az arc nemcsak a „Te” metonímiája, hanem a személy tiszteletet keltő jellemének a metaforája is. A

versben ábrázolt felismerés azonban foltot ejt a feltétlen tiszteleten, amit a *Hófehérke és a hét törpe* című mese motívumainak és derűlátó végének poétikai felülírása érzékeltet. *A távozó* című versben az arc álarcok cserélgetését jelenti, amelyeket csak a halálban lehet levenni.

Nemes Nagy Ágnes testiségről szóló verseinek poétikai jellegéből három értelmezői szempont adódott. A saját testről közvetlen hangnemben szóló, élménylíra műfajába illeszkedő versek mondásként értelmezhetők, ahol a testírás szövegeihez reprezentációs funkció járul. Míg a fiatalkori versek a testiség iránti bizalmat és testi létezés örömét ábrázolják, addig a kései verseket már a fásultság hangvétele dominálja, ahol a testiség a betegség és az elmúlás témájához kapcsolódik.

Ezt követi a tájakhoz, helyekhez és a fizikai mozgáshoz kapcsolódó testképzetek poétikai formációinak az ábrázolása. Az *Egy városban* című versben a hely és test összefonódása a városhoz kötődő érzelmek fizikai súlyként megélt jelentőségét reprezentálják. *A női táj* című vers a nőiség és női test kultúránkban összekuszálódó képzeteinek szövevényét jeleníti meg. Ez a vers szerkezetéből adódóan a nemi norma felülírásának performatív aktusaként értelmezhető. *A gejzír* azt példázza, hogy a mediális-ikonikus szövegépítést felülírja a gejzír fallikus motívumként való azonosíthatósága. Noha a *Szobrok* című szövegben a mozgáshoz látszólag a személyesség belső perspektívája kapcsolódik, a szöveg végeredményben nem teszi lehetővé, hogy egyértelműen antropomorfizáljuk a mozgó, megszemélyesített dolgot. Ez a vers a saját test és a fizikai tárgyként értett test közti határ ingadozását szemlélteti.

Végül a saját test idegenségét ábrázoló versek értelmezése következik, amelyekben az énszemponturna testírás alakzatai a test és a lélek egységeként olvashatók. Ez a fejezet a husserli filozófiából kibontakozó fenomenológiai testtradíció felismeréseire támaszkodik. Husserl szerint a saját test (Leib) az 'itt' tapasztalata, amely Merleau-Ponty elméletében az anonim és prereflexív saját test médiumában zajló, primordiális és létesülő (in statu nascendi) észlelés. Míg az *Elnyúlók a felszíni létben* kezdetű versben az énről a testrészére metonimikusan áttevődő alanyiség jeleníti meg a biologikum autonómiáját, addig a többi, e fejezetben tárgyalt vers olyan viszonyulást ábrázol, ahol a lírai én egy nem uralható, testiségében is hangsúlyos 'másikkal' fonódik össze, ami visszatérő szerkezeti elem a Nemes Nagy-lírában. Míg a *Diófa* megbomló egysége az elmúlás verset szervező ténye ellenére is derűt és harmóniát áraszt, addig a *Madár* című vers alakzata a halál árnyékában fogant, sorsszerű és vészterhes determinizmust jelenít meg. Mivel *A hindu éneke* és a *Diófa* című versekben a másikat egy pozitív szimbolikájú fa testesíti meg, ezért a lírai én megbomló integrációjában a fa jelenléte a természettel való egységet fejezi ki, amely olyan emberszemléletet tükröz, amelyben az ember nem kívülállóként tekint a természetre, hanem a természet részeként jelenik meg.

A nemi szerepek és a testiség poétikája között a női írás kérdése teremt kapcsolatot, mert a redukálhatatlan (női) testi tapasztalatnak szubverzív potenciálja van, amely felülírhatja a társadalmi nemek konstrukcióit és az ezekhez kapcsolódó negatív előítéleteket, amit a *Szerelem* című vers szemléltet. Egy-egy nemi szerepeket tematizáló, fiatalkori versben a férfi nemmel való azonosulás vágya fogalmazódik meg, ahol a maszkulinitás egyértelműen pozitív felhangú jelenség. Mivel e versek férfiábrázolásai nélkülözik a maszkulinitás sematikus társadalmi képzeteit, ezért a szövegek individuális (női) vágyak kivetüléseként is olvashatók. Ezekben a versekben a női hang vagy egyáltalán nincs jelen, vagy olyan személy nemi identitásaként artikulálódik, amely az autonómiáról maradéktalanul lemondva patriarchális értékekkel és elvárásokkal azonosul. Ez a nemi szerep társadalmi nemként értelmezhető, amelyet a nemi norma performativitása hoz létre. A korai versek nemi egyoldalúságát váltják fel a szerelmes versek, amelyek már nem a 'férfiasságról', hanem 'a férfihez' fűződő érzelmekről és a szeretett férfi iránti vágyódásról szólnak. A későbbiekben Nemes Nagy már mindkét nemet kritikusan szemléli, s az elutasítás néhol vitatható általánosítást eredményez, míg a nemiséget tematizáló versekben mindig ott lapul valami csalódottság, ami kívülállóként tünteti fel a beszélőt.

Bár a térszlelés origóját a saját test mozgása adja, az individuális orientációt érzelmek is befolyásolják, amelyeket a térszövegek eltérő módon ábrázolnak. A *Jegyzetek a félelemről* azon versek halmazát képviseli a Nemes Nagy-költészetben, amelyek egy emóció nevéből indulnak ki. E vers a feszültséggel terhes trópusokon túl általános felismeréseket és képzettársításokat is felhasznál a félelem sokoldalú megjelenítéséhez. A továbbiakban az a kérdés irányította az interpretációt, hogy miként teremtették meg a szövegek a poétikai hely- és térképzetekhez szervesen kötődő emocionalitás benyomását. Az otthonról szóló versek az otthon eltérő képzeteiből indulnak ki. A *Tájképek* kötet *Otthon* című verse a lakozás és a privát életvitel biztonságának a veszélyeztetettségét ábrázolja. A vers összetett struktúrája azt ábrázolja, hogy a nyugalmat hirtelen megtörő félelemben hogyan válik ellenségessé a megszokott környezet, míg végül csak a méltóság megőrzésének az igénye marad. *A lovas* emocionalitása már nem egy realiztikus helyhez, hanem egy fikatív tájhoz kötődik. A diszharmóniát, titokzatosságot és melankóliát vegyítő szöveg emocionalitása a vers olvasatának folyamatában jön létre, tehát a szöveg nem feltételezi az emóciók kulturális képzetét, hanem performativitásával maga hozza létre egyedi hangulatát. A *Ház a hegyoldalon* az expresszivitás eltérő poétikai eszközeivel érzékelteti a beszélgetésben generálódó feszültséget.

Az epikus versek helyekhez, helyzetekhez, térbeliséghez vagy térbeli struktúrákhoz kötődnek. Több vers nagyvárosi helyszín köré szerveződik, amelyek itt-ott budapesti helyszínekkel, a Déli pályaudvarral, Vérmezővel, Hűvösvölgygel, a Magyar Nemzeti Galériával és

a Várdombbal azonosíthatók. Az így manifesztálódó poétikai-nyelvi referencializálhatóság a kései Nemes Nagy-líra döntő változására mutat rá: Az *Egy pályaudvar átalakítása* azt demonstrálja, hogy a nyelv nem immanens, mert a nyelvi jelentés egyrészt interszjektív meghatározottságú, másrészt kontextuális beágyazottságú, mert lényegileg kötődik a konkrét valósághoz, ami a kései Nemes Nagy-lírában a tulajdonnevek bevonásán kívül a rámutatás nyelvi gesztusaiban érhető tetten. *Egy pályaudvar átalakítása* továbbá azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyelvi jelentésnek biológiai alapjai is vannak, mert az átépítés narratívája az emlékeztetés poétikai gesztusainak köszönhetően csak a memória segítségével válik érthetővé. *Az utca arányai* a tudományosság paródiája, amely képtelen absztrahálni, s ellátni feladatát. Az összefüggéstelen, értelmetlen, egyes szám első személyű beszéd csak a hirtelen felbukkanó macska leírásában formálódik koherens narratívvá, amely egyben személyes érintettségről is tanúskodik. A *Villamos-végállomás* is a konkrét valósághoz kötődik, mert a beszélgetést imitáló szöveg a helyhez kötődő emlékezés interszjektív jellegét érzékelteti. Ez a vers a nyelv medialitására tereli a figyelmet, ahol az értelem megképződhet, de el is tűnhet, például a verset záró deixisek útvesztőjében. A *Múzeumi séta* szellemi utat ábrázol. Az egyes szám első személyű beszéd tudati mozgásokra enged következtetni, ahol a műtárgyak nézése paródiába fullad. A művelődés csak arra szolgálhat, hogy az ember felismerje a természet, illetve az élő és nem emberi macskák mozgulatainak a tökéletességét. A *Teraszos tájkép* a történettudomány lineáris szemléletét tükrözi, amelyen átsejlenek szjektív-önkéntes momentumok, míg *A Föld emlékei* az antropomorf emlékezés transzszjektivitásának a megjelenítése. Az ember elméjében ugyanis nemcsak egymásra tolnak az emlékek, hanem idegen tapasztalatok is beépülhetnek, s ezért elmosódhat a határ ismeret és tapasztalat között. *A Falevel-szárak* a természet himnusza, amelyben az átfogó retorizáltság a természet univerzális rendezettségét érzékelteti.

Az utolsó fejezetben értelmezett versek a *Villamos-végállomás* prózaversen kívül epikus verseknek tekinthetők, mert lírai jellegük dominál. E verseket átfogó metaforicitás jellemzi, amelyek ugyan egy összefüggő hálózat élményét teremtik meg, de ez a szemantikai koherencia képi jellegű, s nem hoz létre történetként elbeszélhető narratívát. A metaforicitáson kívül a ritmus eltérő formái szervezik a verseket, amelyek az összetett retoricitással komplex szerkezeteket hoznak létre, például *A Föld emlékei* című versben. A kései lírában átalakuló látáskonceptió eredményeként a referencializálhatatlan ekfraszisz a (mű)tárgyak intenzív nézésének paródiáját nyújtja (*Múzeumi séta*), ami szintén a vers lírai jellegét erősíti. Mindamellet a kései Nemes Nagy-lírában korábban is alkalmazott poétikai megoldások is fellelhetők, például a hangszimbolika vagy a versek hagyományos poétikai zárata.

A kései Nemes Nagy-líra új fejleményének tekinthető, hogy korábbi versekhez képest nagyobb mértékben épít az írott szöveg medialitásának értelemképző lehetőségeire. Az elválasztás, a szöveg szakaszolása, a verssor nyomtatási képe, a számozás, a metagrafikai jelek és más megoldások (pl. „Ú-kanyar”) mind-mind lényegileg járulnak hozzá a szöveg poétikai értelméhez.

A személytelenítés poétikai programja döntően átalakul Nemes Nagy Ágnes kései költészetében, ami két új, poétikailag is manifesztálódó jelenségben érhető tetten: a versek egyrészt az interszubbjektívitás érvényességét, másrészt a személyes átélés jelentőségét mutatják.

Az interszubbjektívitás poétikája a morális relevanciájú kölcsönösségen túl nemcsak azon a felismerésen alapul, hogy a nyelvi jelentést egy nyelvközösség konvenciói határozzák meg, hanem azon is, hogy a jelentés a nyelven kívüli valósághoz is szervesen kapcsolódik: a nyelv csakis beszélő, értelmező és világ kölcsönös viszonyában értelmezhető. Erre a kései Nemes Nagy-versekben a dialogicitás, a fatikus funkciójú elemek, a kérdezés, az emlékeztetés és a bizonygatás gesztusai, az élőbeszédszerűség, a deixisek mutató funkciója és a tulajdonnevek jelenléte utal. Az értelemképződés eme elképzeléséhez szervesen kötődik az emlékezés poétikai lehetőségekkel érzékeltetett elképzelése. A *Villamos-végállomás*ban a kollektív emlékezés folyamat, amely egy interszubbjektív térben képződik meg, s amely nemcsak a nyelv médiumában létezik, hanem konkrét helyekhez kötődik.

A személyes átélés jelentőségét például *Az utca arányai* ábrázolja. A természettudomány objektívitasát kifigurázó leírását a személyes jelenlét megnyilvánulása tetőzi be, ahol a 'megérint' ige a személyes átélés és az emocionalitás redukálhatatlanságát érzékelteti. Ez az ige a *Falevelszárazak* című szövegben is konstitutív elem, de ott a személyesség a természet tiszteletében oldódik fel. A szubbjektívitás másik megnyilvánulása a tudati mozgások imitációja, pl. a *Múzeumi séta* című versben. Az interszubbjektívitás felé történő elmozdulással párhuzamosan az ént konstituáló látás jelentősége csökken. A szemlélet itt csak a macskákra, a virágzó gesztenyefákra és a falevelszárazakra irányulhat. Az érzékek átalakuló hierarchiájában a látás közvetettségét a külvilághoz való közvetlenebb, közelebbi viszony, az egész testre utaló mozgás, a lélegzés, a hallás és az érintés váltja fel.

Az érzékelés témájától elválaszthatatlan a térbeliség kérdése, ami elvezet a kései versek másik fontos témájához, a jelenlét kérdéséhez. A jelenlét kétféle koncepciója figyelhető meg a kései Nemes Nagy-lírában. Az egyik az emlékezéshez kapcsolódik. Míg *A Teraszjos tájkép* szöveg a történettudomány narratívitasának linearitását ábrázolja, addig *A Föld emléke*ben az antropomorf emlékek és ismeretek egymásra épülése a szubbjektív időészlelés sajátos törvényei szerint történik. A jelenlét másik jelentése az érzékeléshez és a testi jelenléthez kötődik, hiszen a jelenlétérzés az

észlelt dolgok függvényében alakuló testi viszonyulás hozadéka. Míg ez a *Múzeumi séta* című versben főleg tematikusan, a tudati mozgások megjelenítésével artikulálódik, addig a jelenlét érzésének fontos momentuma az *Egy pályaudvar átalakítása* és a *Villamos-végállomás* versekben a már említett interszubjektivitás és a nyelv valóságra való vonatkoztatottsága. A fatikus funkciójú nyelvi közléseknek nemcsak a figyelem fenntartása a célja, hanem a rámutatás-rákérdezés gesztusai a nyelven kívüli valóság jelenlétének vagy a dolgok a szemlélőhöz mért távolságának látszatát keltik. A szöveg a helyet tehát nemcsak denotatívan nevezi meg, hanem a deixisekkel és eldöntendő kérdésekkel a térbeliség érzetét hozza létre. A köznevekkel és tulajdonnevekkel konkretizálódó helyek poétikai megjelenítése így nemcsak leírás, hanem poieszisz: a dialogicitás fiktív terében a kontextuális beágyazottságú kijelentések az észlelés folyamatosságát érzékeltetik, ami egyben egy létrejövő-alakuló térkonceptió élményét hozza létre. Ebben a mozgásban nemcsak a hely jellege körvonalazódik, hanem a közelre-távolra mutató nyelvi elemek a tekintet és a test mozgásának szimulációjával személyességet, emberi jelenlétet is érzékeltetnek. A Nemes Nagy-lírában megnyilvánuló anyagság, természet vagy konkrét dolgok iránti szeretetnek a költészet kései szakaszában is jelentősége van, de ennek a viszonyulásnak már fontosabb eleme a testiség és a dolgok viszonyában alakuló, relacionális jelenlét, amelyet az epikus versek poétikai térkonceptiói érzékeltetnek.

A *Múzeumi séta* interpretációjának exkurzusa az epikus vers és a költőnő kortársai múzeum motívumára épülő szövegeinek kontrasztív értelmezését nyújtja. Tolnai Ottó *Metka* és John Ashbery *Self-Portrait in a Convex Mirror* versei ekfrázisizsra épülnek, s bár Nemes Nagy verséhez hasonlóan tudati mozgásokat imitálnak, a képleírás Tolnainál és Ashbery-nél nem fullad paródiába, mint a költőnő szövegében. A tudatfolyam szimulációja Ashbery versében a legkevésbé transzparens, ami az önmegértés lezárhatatlan folyamatosságát és az egységes poétikai önprezentáció lehetetlenségét jelképezi. A múzeum jelentésmezejéhez tartozó művelődés igényét minden egyes értelmezett vers kritikusan szemléli. Günter Kunertnél (*Pompeji I, Pompeji II*) a művelődés és az ehhez kapcsolódó társadalmi emlékeztetés még a naivitás képzetével is összhangba kerül. A muzealizáció pozitívumaira egyedül Durs Grünbein Berlinről szóló *Museumsinsel* című verse hívja fel a figyelmet. A múlt ugyanis mindig jelen van, a kérdés csak az, hogy miként egyeztethető össze a jelen kihívásaival.

A Nemes Nagy-líra poétikai térképzetei arra utalnak, hogy a lírai én mögött elképzelhető személy nem pusztán immateriális, történetietlen, nem nélküli, nyelvi entitás. A Nemes Nagy-lírában manifesztálódó személyes jelenlét poétikai manifesztációinak ábrázolásával bizonyossá vált, hogy ez a költészet csak egy testi, szellemi és történeti-társadalmi meghatározottságú szubjektum feltételezésével vizsgálható, még akkor is, ha az egyes megnyilvánulások vagy versek

nem vezethetők vissza egyszeri, egyedi élményekre. Az élményeknek egzisztenciális jelentőségük, s az önmegértésben értelemképző szerepük van, s ezek hatását akkor sem lehet kiiktatni, ha az individuuum önmegértése mindig másként artikulálódó, nem transzparens folyamat. Matéria és testiség az emberi létezés konstitutív és redukálhatatlan elemei, s a mindenkori tapasztalás helye a konkrét, érzékileg is észlelhető, történeti meghatározottságú szituáció.